

Számadás a történelemről

Igazából nehéz nekem Ember Máriáról az irodalomkritikus vagy irodalomtörténész helyzetéből szólni, hiszen barátai közé tartoztam, ahhoz a hol tágabb, hol szűkebb értelmiségi körhöz, mondhatnám így is, némi fellengzős fogalmazással: értelmiségi közösséghez, amely gyakran gyülekezett a Gerlóczy utcai lakásban, Ember Mária és Hegedűs B. András lakásában. Ennek a szürke bérháznak a kapuja mellett most emléktábla hirdeti, hogy ott alakult meg a Történelmi Igazságtétel Bizottsága, amely az ötvenhatos forradalom emlékének és szellemének életre keltését vállalta 1988 tavaszán.

Ez a baráti társaság még a hatvanas évek közepén jött létre, nagyrészt azok alkották, akik Nagy Imre miniszterelnök híveiként kerültek börtönbe a forradalom veresége után. Tulajdonképpen a demokratikus baloldal elkötelezettségében tevékenykedő történészek, szociológusok, irodalmárok fordultak meg itt, például Donáth Ferenc, a mártírhálalt halt miniszterelnök közvetlen munkatársa (akit korábban Rákosi rendszere is börtönbe vetett), Vásárhelyi Miklós, a forradalmi kormány egykori sajtófőnöke, Haraszi Sándor (aki talán a legtöbb időt töltötte börtönben a baloldali magyar politikusok közül, minthogy Horthy Miklós, Rákosi Mátyás és Kádár János rendszerében is hosszú időre került a zárt falak közé), Józsa Péter, a kiváló szociológus, Tánczos Gábor, a Petőfi Kör egykori elnöke, Bácskai Vera történész, Tánczos felesége, Litván György történész, Szabó Miklós történész, a nyolcvanas évek „repülő egyetemeinek” (azaz „másként gondolkodó” szellemi műhelyeinek) népszerű előadója, **Eörsi István** író és természetesen Ember Mária és Hegedűs B. András. Valamikor – Szabó Miklós kivételével – kommunistának vallották magukat, de már az ötvenes évek elején szakítottak Rákosi despotizmusával, Nagy Imre körül vállaltak szerepet a Sztálin halálát követő szellemi mozgalmakban, majd az ötvenhatos forradalomban, és többnyire börtönbe kerültek a vereség után.

Mellettük mások is jelen voltak ebben az értelmiségi körben, így Bibó István, akinek bölcs véleménynyilvánítása – Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós ugyancsak bölcs előrelátása mellett – mintegy meghatározta az értelmiségi társaság szellemiségét, Göncz Árpád, akit abban az időben kiváló íróként és tevékeny műfordítóként tartottunk számon, Andorka Rudolf, aki labdagyári segédmunkásból akkoriban avanszált a statisztikai hivatal könyvtárába, Dornbach Alajos, akkoriban még gyöngyösi ügyvéd, Forintos György, akiről mindenki tudta, hogy elkötelezett katolikus és jómagam, aki ugyancsak mentes maradtam a kommunizmus kísértésétől. Ezeknek a találkozónak a színhelye volt a Gerlóczy utca, illetve Donáthék Szilágyi Erzsébet fasori, Józsa Péterék Ó utcai otthona, vagy éppen a mi kisebb, Nagymező utcai lakásunk. Barátságos és izgalmas összejövetelek voltak ezek, résztvevői rendre vitatták meg a világpolitika, a hazai közélet, a tudományos és irodalmi élet eseményeit. Egy alkalommal Rajk Júlia szervezésében (aki máskülönben nem az ellenzéki politizálásban, hanem az Állatvédő Egyesületben kamatoztatta organizációs képességeit) még közös szilveszteri mulatságra is sor került.

De én most nem a régi társas együttléteket, nagy politikai eszmecseréket kívánom felidézni, ámbár nehezen fojtom vissza magamban a nosztalgikus érzést, amikor ezekre a régi: mindig igazságkereső, mindig baráti és mindig eszméltető eszmecserékre

visszagondolok, hanem Ember Mária (szívesebben mondom így: Mari) emberi és mindenekelőtt írói egyéniségét próbálom megidézni ennek az emlékező folyóiratszámnak az olvasói előtt.

Ember Mária, legalábbis az én számomra, az ötvenhatos nemzedék egyik bátor és érzékeny képviselőjét jelenti, azok között tartom számon, akik őrizték és óvták azt a lángot – a független és demokratikus gondolkodás lángját –, amely a tiltás és az elhallgattatás évtizedeiben szinte kihunyini látszott, hogy azután történelmi erővel lobbanjon fel 1989 nyarán: Nagy Imre miniszterelnök és vértanú-társai eltemetése után. Nem utolsósorban annak a Gerlőczy utcában gyülekező baloldali értelmiségi közösségnek a kiállása és tevékenysége nyomán, amelyhez Ember Mária is tartozott. Ember Mária mint újságíró, mint a Magyar Nemzet szorgos és bátor munkatársa, mint igen gazdag életművet létrehozó író és mint jó barát mindig ennek az ötvenhatos szellemiségnek a fenntartója és védelmezője volt.

Arról a sajtótörténeti tekintetben is jelentékeny munkáról, amelyet a Magyar Nemzet szerkesztőségében végzett, nem ennek a baráti (és irodalomkritikai) emlékezésnek a dolga számot adni. Azt azonban el kell mondanom, hogy ez a történelmi szerepet betöltő napilap – az alapítását követő esztendő, a Pethő Sándor nevével fémjelzett esztendő után – a hetvenes évek végétől és különösen a nyolcvanas évek második felében ismét a magyar újságírás történetének egyik magaslati pontját foglalta el, és ebben az emelkedésben az olvasószerkesztő és riporter Ember Máriának is figyelemre méltó szerepe volt. Annál inkább elszomorító, hogy a lap később szakított ezzel a klasszikus hagyománnyal, és feladta azt a szakmai és erkölcsi mértéket, amelynek igazából azóta is meg kellene felelnie.

A szerkesztő és riporter Ember Mária mindig igazságot kereső, mindig pontosan fogalmazó újságíró volt, hasonló eredményeket mutatott íróként is. Igen gazdag életművet hagyott maga után: regényeket, elbeszéléseket, irodalmi riportokat, paródiákat, viccgyűjteményeket, humoreszkeket, történelmi dokumentum-kiadványokat, útikönyveket. Viszonylag későn indult írói pályája; első regénye, a *Magamnak mesélem*, amely a második világháborút követő esztendő tapasztalataival vetett számot, 1968-ban jelent meg: az író akkor már harminchetedik életévét töltötte be. Ezt újabb regény, a *Véletlenek* követte 1971-ben, majd kisvártatva *Rablás a Ringen* címmel 1978-ban egy mulatságos bűnügyi regény. Közben pedig munkásságának alighanem legfontosabb darabja, az 1974-ben az olvasó elé került (majd Frankfurtban és Bécsben németül is közreadott) *Hajtűkanyar*.

Valójában érdekes helyzetben vagyok most, hogy Kertész Imre irodalmi Nobel-díjat és világsikert szerzett regényének: a *Sorstalanságnak* a most már diadalmas recepciója után kell értelmeznem Ember Mária regényét. A Kertész-regény recepciója ugyanis egészen új fénybe állítja azokat a hetvenes években megjelent regényeket, amelyek a magyarországi zsidóüldözés tragikus eseményeit mutatták be, illetve értelmezték. Maga a téma, általában mint az egyéni életsors és tapasztalat tükré, a második világháború vége óta folyamatosan jelen volt a magyar regényirodalomban. Csupán néhány példával élnek: Karinthy Ferenc *Budapesti tavasza* 1953-ban, Keszi Imre *Elysiuma* 1958-ban, Palotai Boris *A madarak elhallgatnak* című regénye 1962-ben és Mezei András *A csodatevő* című regénye 1966-ban rendre a háború végének rettenetes, személyesen is átélt tapasztalatait idézte fel.

A múlttal történő szembenézés igénye a magyar zsidóság kálváriájának harminca-

dik évfordulója körül erősödött fel. Ekkor jelent meg Gergely Ágnes *A tolmács* című regénye 1973-ban, Gera György *Terelőútja* ugyancsak 1973-ban, Moldova György *Szent Imre indulója* 1975-ben, Kertész Imre *Sorstalansága* ugyancsak 1975-ben, és közben Ember Mária *Hajtúkanyar* című műve 1974-ben. A sort egy nagyhatású, mára klasszikusnak számító, egyszerre személyes és elemző írói emlékirat zárja: Vas István *Mért vijjog a saskeselyű?* című munkája 1981-ben. A magyar holokauszt harmincadik évfordulója kétségtelenül kedvező alkalomnak látszott az egyszerre személyes és történelmi visszatekintés számára, de azt is meg kell állapítanom, hogy a Rákosi-korszak, de még a Kádár-korszak első évtizedei sem kínáltak igazán teret az ilyenféle történelmi számvetések számára, minthogy ezekben a korszakokban inkább szőnyeg alá söpörték a hasonló történelmi számvetéseket, és a náci lágerek poklát megjárt magyar zsidókat inkább arra ösztönözték, hogy felejtsek el a velük megesett borzalmakat.

Így azután, ahogy ilyenkor történni szokott, a kibeszéletlen szenvedések, a felszín alá szorított konfliktusok jobbra kollektív lelki töréseket, frusztrációkat okoztak, és ezek a frusztrációk nem szolgálták sem a meghurcolt, családtagjaikat gyászoló magyar zsidók sebeinek orvoslását, sem a zsidó származásúak és a nagyobb társadalmi közöség különben szükséges párbeszédének és kiengesztelődésének ügyét. Hasonló volt a helyzet más közép-európai országokban is, jóllehet éppen a (nyugat)német gyakorlat, a kibeszélés és a párbeszéd, a megkövetés és a kiengesztelődés gyakorlata mutatta azt, hogy a nyilvános vallomásnak és számvetésnek milyen jótékonyak a kollektív lelki következményei. Különben, tegyük hozzá, más kollektív traumák felszínre hozása, kibeszélése és orvoslása is elmaradt, például a trianoni frusztrációé, a kisebbségi sorsba taszított magyaroké, a Don-kanyarban vágóhídra küldött katonáké és persze a háború végén a bevonuló Vörös Hadsereg által okozott szenvedéseké.

A magyar zsidóságot érő üldöztetés traumatikus következményeinek felelősségtudatot tanúsító orvoslása tulajdonképpen a hetvenes évek közepén megjelent vallomások egyéni és történelmi számadások nyomán indult meg. Pontosabban akadt ennek egy figyelemre méltó (és azóta klasszikus magaslatra emelkedő) jele közvetlenül az 1944-45-ös borzalmak után: Bibó István kiváló, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (a Valóság című folyóirat 1946-os évfolyamában közreadott) tanulmányára gondolok. Ennek a bátor és okos írásnak az igazságait azonban csakhamar „ad acta” tették a történelem gyorsan zajló eseményei: a Rákosi-féle uralomnak kisebb gondja is nagyobb volt annál, mintsem hogy a magyar zsidók kollektív traumái meggyógyuljanak, s a magyar zsidóság és a magyar társadalom szolidaritása újból kialakuljon.

Egyszer az elszenvedett történelmi frusztrációk felszínre hozására és kezelésére jobbra csak a hetvenes évek közepétől, mint mondtam, nem függetlenül az akkor rendre (és miként Kertész Imre regényének sorsa is mutatja, nem mindig könnyen) megjelenő „holokauszt-regényektől”. Így került az olvasók elé, bevallottan is részben Ember Mária könyvének hatására, először a Valóság című folyóirat 1975 augusztusi számában, majd egy esztendővel később önálló kötet formájában is Száraz György *Egy előítélet nyomában* című, igen gazdag és elmélyült tanulmánya, amely a magyarországi zsidóság és ezzel együtt a magyarországi antiszemitizmus történetét világította meg. Nagy kár, hogy ennek az írásnak a tanulságai azóta mintha teljességgel homályba kerültek volna a hazai közgondolkodásban és eszmecserékben: ezeknek a tanulságoknak az életben tartásával hitelesebben és teljesebben lehetett volna értelmezni Kertész Imre Nobel-díjas regényét is.

De idézzük inkább Száraz Györgynek – éppen a *Terelőútra* hivatkozó – megállapításait: „Hogyan kell írni az 1944-es évről? Sebeket tépő szenvedéllyel vagy óvatos tapintattal? Literátus pátozzsal vagy tárgyilagos, koppanó mondatokban? Kortársi iszonyattal, a túlélő alázatával, az akaratlan cinkos büntudatával vagy a vétlenség hűvös nyugalmaival? Hisz valamennyiünknek köze volt hozzá. A nézőknek, mert nézők voltak, a hőhéroknak, mert hőhérok voltak, az áldozatoknak, mert áldozatok voltak. Valamennyiünknek köze van hozzá: a túlélőknek, a szemtanúknak, a később születetteknek és az ezután születendőeknek, mert ami akkor történt: immár csakugyan magyar történelem.”

Ember Mária regénye természetesen az áldozatok, illetve egy áldozatul kiszemelt emberközösség nézőpontjából idézi és dolgozza fel az 1944-1945-ös zsidóüldözés: a gettóba taszítás, a koncentrációs lágerbe szállítás és főként a láger eseményeit, emberi sorsait és tapasztalatait. Főhőse egy Tisza menti községből származó kisfiú, aki családjával kerül egy viszonylag szelídebb és biztonságosabb náci láger: Strasshof falai közé, hogy ott a hitleri hadiipar egyik üzemében végezzen rabszolgamunkát. Ez a történet (akárcsak Kertész Imre *Sorstalanság*ának eseménytörténete) valójában nélkülözi azokat a borzalmas jeleneteket, amelyek a holokausztról készült beszámolókból, az auschwitzi visszaemlékezésekből ismerősek. A strasshofi kényszermunkatábor lakóit igazából nem taszították abba a teljesen emberalatti létbe, amelyről a kegyetlenebb haláltáborok iszonyatáról szóló beszámolók tudósítanak. A lágerélet pokoli viszonyai és az őrsemélyzet embertelen mentalitása mindazonáltal ennek a viszonylag „szelídebb” lágervilágnak az ábrázolásából is kitetszik.

Igaza van Földes Annának, aki Ember Mária regényéről írván a következőket állapítja meg: „Ember Mária hőseinek kálváriája még felfoghatóbb, de ugyanakkor az emberkínzásra létrehozott apparátus működése a maga precizitása és kisszerűsége révén még riasztóbb. Ezt a világot nem lehet nem elhinni. Ezek a csendőrök és munkavezetők, akik a deportáltakat kísérik, kergetik, vallatják és motozzák, még éppen hogy emberi lények. Magatartásuk a gyűlölet logikáját követi. És még áldozataikat sem bántotta meg teljesen az eleven halál. Nyomorukban betegen, elcsigázottan még legtöbbjükben megmaradt az életöszön egy-egy régtől való, egészséges szikrája, és még megmaradtak, ha eltorzult formában, groteszk módon is, az otthoni tulajdonságok és jellemvonások.”

A *Hajtűkanyarban* megidézett lágervilág ábrázolását az író személyes tapasztalatai hitelesítik, Ember Mária műve ennek ellenére sem tartozik a dokumentarista beszámolók közé, minden bizonnyal annak következtében, hogy az író már bizonyos távlat birtokában idézte fel serdülőkorának szörnyű élményeit, és ez a távlat hozzásegítette ahhoz, hogy szuverén regényformában vessen számot az általa átéltekkel. Ugyancsak Földes Anna beszél arról Anna Frank világhírű naplóira hivatkozva, hogy ez az írói távlat valójában mit is jelent: „Mi lett volna, ha Anna Frank életben marad? Ha naplója elvész, vagy a háború után bekerül a régi iskolakönyvek és kinőtt gyerekruhák fiókjába, és Anna felnőttként idézi fel újra a rettegés napjait? Hogyan sikerült volna megőriznie évek távlatában az élmény forróságát, a veszélytudat és a rettegés hidegségét, érett felnőttként a tizenhárom esztendőös bakfis naivitását? S vajon hozzá tudta volna-e tenni a korabeli képhez az azóta felhalmozott tapasztalatok fényét, árnyát? A megválaszolhatatlan költői kérdésre Ember Mária – és már idézett nemzedéktársai – továbbra is művekkel keresik a feleletet.”

A regényíró poétikájából következik, hogy a *Hajtűkanyar* elsődleges célja a történelem és az erőszak őrlőmalmaiba került kisfiú személyiségének hiteles felépítése, az, hogy a regény egy gyermek nézőpontjából tekinti át és értelmezi a szörnyűséges eseményeket (különben Kertész Imre Sorstalanságában is ezzel a nézőponttal találkozunk!). A gyermeki nézőpont, figyelmeztet erre Földes Anna, viszonylag szűkös, az író viszont a maga történelmi és társadalmi összetettségében kívánta bemutatni a lágertapasztalatokat, a zsidóüldözést, illetve a háború utolsó esztendejét. Ezért vette igénybe a dokumentumregények jól bevált eszközeit, azaz különféle korabeli dokumentumokat: hivatalos iratokat, újságcikk-részleteket, népbírószági jegyzőkönyveket, leveleket illesztett a lágertörténetbe. Ezzel adva meg a személyes regénytörténet szélesebb meg-alapozását, illetve a kitekintést a korszak társadalmi, politikai és mentalitástörténeti viszonyaira.

A *Hajtűkanyarban* felidézett közösségi történet – a deportálások, a lágerek világának bemutatása – a magyar zsidóság közösségi megpróbáltatásait mutatja be, ezt azonban nem szigeteli el az ország egyetemesebb történetétől. Ember Mária könyve az üldözött zsidók sorsát tárja elénk, mégsem „zsidóregény”, a magyar zsidóság megpróbáltatásait az egész magyar társadalom életébe ágyazza be, annak tudatában, hogy ami a magyar zsidókkal történt, az az egész magyar történelem, az egész nemzet testén ütött sokáig vérző sebet. Sokat idézték, és teljes joggal, az író mottóját a könyv első lapjáról: „Ennek a könyvemnek a tárgya nem a zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem.”

Igazából ez a személyes meggyőződés (amelyet tekinthetünk egy magyar patrióta vallomásának is!) hatotta át Ember Mária további írói munkáit is. Így 1979-ben közreadott *Aktavers és egyéb történetek* című kis kötetét, amely rövidprózákat és groteszk történeteket foglalt magába (ez utóbbiakban talán Örkény István volt a mestere), ugyanebben az esztendőben megjelent *Nevelés* című kötetének írásait, ebben igen szellemes irodalmi paródiáit gyűjtötte egybe, 1982-es *Kutyát küldött a tenger* és 1983-as *Bárszék az éjszakában* című kisregényeit, 1986-ban az olvasók elé került *Egy boldog nő* című regényét, amelyben Móricz Zsigmond *Egy boldog ember* című klasszikus művének korunkbeli változatát készítette el, midőn egy mai asszony küzdelmes életét beszélte el, illetve *A halálvonat artistái és más történelmi interjúk* című 1989-es munkáját, amely igen izgalmas interjúk sorában mutatta be a huszadik századi magyar történelem két totalitárius rendszerének: a fasizmusnak és a kommunizmusnak az ártatlan áldozatait.

Ez utóbbi munkája alighanem több regény anyagát is magába foglalja, emellett igen gazdag szociológiai panorámát hoz létre, minthogy a második világháború zsidó munkaszolgálatosának, egy deportálásból szökött kisembernek, egy egykori kistarcsai internálnak, egy hortobágyi kitelepítettnek vagy éppen az ötvenhatos forradalmat követő megtorlás ártatlan áldozatainak a sorsa a magyarság huszadik századi megpróbáltatásainak emberi dokumentumait állítja elénk. „Akik – mondja maga a szerző előszavában – élményeiket, emlékeiket – századunkra, történelmünkre való tekintettel fogalmazhatom így is: életben maradásuk történetét – elbeszélték nekem, azok közül egy sem a sokaságból kiemelkedő avagy netán különleges megbízatása folytán nem mindennapi kalandokra képesített lény. Köznapi emberek ők, s éppen ez tette számomra feljegyzendővé, megőrzendővé a történeteiket.”

Ember Mária, az elbeszélő a magyar történelem huszadik századi „sötét korszaka-

író” adott képet regényeiben és elbeszéléseiben: a második világháború és a kommunista uralom nehéz tapasztalatairól. Mindig a szigorú történelmi és erkölcsi vizsgálódás és számvetés szellemében, mindig abban a meggyőződésben, hogy az elbeszélőnek a társadalom, a nemzet lelkiismeretének kell lennie. Művei sötét közéleti és magánemberi drámákról adtak hiteles képet, mégsem lehet azt mondani, hogy írásművészetének alapszíne, hasonlóan a huszadik század utolsó harmadának igen sok hazai és külföldi írójához, a fekete volna. Ember Mária alkalmanként gazdag és eredeti humorral tudta megközelíteni és láttatni a mögöttünk lévő sötét korszakok tapasztalatait. Ez a humor nem megbocsájtó volt, hiszen az elkövetett bűnök, akár a szélsőjobb, akár a szélsőbal oldalon voltak is találhatóak az elkövetők, nem voltak elfeledhetőek. Ember Mari humora nem megbocsájtó volt ezért, hanem vigasztaló, reményt kereső és reményt adó.

Mintha mindig az a meggyőződés vezérelte volna a tollát, hogy a közös megpróbáltatásokból, a közös tragédiákból is lehet felemelkedés, és a jó szándékú emberség képes enyhíteni a fájdalmakat, begyógyítani a történelem ütötte sebeket. Talán ez a személyes írói meggyőződés az ő legfőbb szellemi öröksége, és ha belelapozunk könyveibe, ezt a meggyőződést fogjuk érzékelni, akár a papiroson a titkos vízjelet, a megidézett emberi sorsok és helyzetek valójában elviselhetetlen fájdalma mögött.